

ડૉ. જયંત પાઠકની કવિતા : મૂલ્યથી ઊર્ધ્વમૂલ તરફ રવીન્દ્ર પારેખ

કવિ, નિબંધકાર, વિવેચક, અનુવાદક, સંપાદક, આસ્વાદક ડૉ. જયંત પાઠકનો જન્મ ૨૦ ઓક્ટોબર, ૧૯૨૦માં, ગોઠ ગામમાં. હિંમતરાય જોડિતારામ પાઠકના તે વ્યેટ દીકરા. ઠાઠા જોડિતારામ અને ગોઠ ઘોઘંબાનો, તેનાં વનાંચલનો તેમના પર ભારે પ્રભાવ ઠેક સુધી રહ્યો. ગોઠ બારિયા સ્ટેટના રાજગઢ મહાલનું ગામ. પિતા પણ કોઈ નાની ઠકરાતમાં કારભારી. ગાંધીવિચારધારાનો પણ નાના જયંત પર પ્રભાવ ખરો જ. તે વગણ અને ગાંધીવિચારધારાથી ઘરાયા છે. તે પ્રકૃતિથી તો ખરા જ, સંસ્કૃતિથી પણ દીક્ષિત છે. તેમનાં કાવ્યો પણ પ્રકૃતિ-સંસ્કૃતિથી રસાયેલાં છે. તેમની કવિતા લગભગ ચાર ખંડોમાં વિભાજિત છે. પહેલો ખંડ તે વનાંચલ પૂર્વની કવિતાનો, બીજો ખંડ તે વનાંચલ પછીની કવિતાનો, ત્રીજો ખંડ તે અધ્યાત્મરંગી કાવ્યોનો ને ચોથો ખંડ તે કવિતા વિષયક કવિતાનો ને પ્રકીર્ણ કાવ્યોનો.

નંદકુમાર જોડાલાલ પાઠક, ચંદ્રકાન્ત જોડાલાલ પાઠક, રમણ જોડાલાલ પાઠક ઉપરાંત મામા દલપતરામ નાથજી પુરાણીનો પ્રભાવ પણ જયંતભાઈ પર ખરો જ. કહી શકાય કે જયંતભાઈમાં પ્રગટતો કટાક્ષનો કડક પુરાણીમામાને આભારી છે. ગોઠ પછીનો પ્રભાવ સુરતનો. તેમાંયે સુરતના કોલેજકાળે તેમના ઘડતરમાં મોટો ફાળો આપ્યો. ૧૯૩૮માં મૅટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરીને જયંતભાઈ સુરતની એમ.ટી.બી. કોલેજમાં આર્ટ્સમાં જોડયા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, વિજયરાય વૈદ્ય જેવા પ્રાધ્યાપકોનું સાન્નિધ્ય તેમને ખૂબ ફળે છે. નોકરી સંદર્ભે મુંબઈ, પૂણે,

દિલ્હી જવાનું થયું, પણ છેવટે તો સુરતમાં જ ઠરીકામ થયા. એમ.ટી.બી.માં જ આધ્યાપક થયા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના માર્ગદર્શનમાં ‘આધુનિકકવિતાપ્રવાહ’ નો વિષય રાખી પીએચ.ડી. થયા. વિષ્ણુપ્રસાદ ઉપરાંત કાલિદાસ, ટાગોર, અરવિંદ, શેક્સ્પિયરથી પણ જ્યંતભાઈ પ્રભાવિત છે.

સુંદરમૂથી અટકેલું કવિતાપ્રવાહદર્શન જ્યંતભાઈમાં આગળ વધે છે. ‘ભાવચિત્રી’ ‘પ્રતિભાવના’, ‘આલોક’ જેવા વિવેચનસંગ્રહો તેમની પાસેથી મળે છે. આ ઉપરાંત ‘ટૂંકી વાર્તા : સ્વરૂપ અને સાહિત્ય’, ‘અર્થાત્’, ‘કાવ્યલોક’, ‘મધુદર્શી શબ્દમર્મી’ જેવા વિવેચનસંગ્રહો પણ ઉલ્લેખનીય.

૧૯૬૭માં જ્યંતભાઈ ‘વનોચલ’ નામે સ્મરણકથા આપે છે ને પછી તો પદ્યમાં પણ ગદ્યકાવ્યો રૂપે સંસ્કૃતિ કથા જ આગળ વધે છે. ‘તરુરાગ’, ‘તરુરાગ અને નદીસૂક્ત’, ‘મનોમેળ તે મૈત્રી’ જેવા નિબંધસંગ્રહોમાં પણ ઠીક ઠીક અંશે વતનમનન ને વૃક્ષત્વનો મહિમા થાય છે. તેમના કાવ્યસંગ્રહો મરાઠી, હિન્દી, અંગ્રેજીમાં અનૂદિત થાય છે તે પણ ઉલ્લેખવું ઘટે.

ગાંધીયુગની કવિતા ઉપર અભિવ્યક્તિ પરત્વે બ.ક.ઠાની રીતરસમ ઉપરાંત ઉમાશંકર, સુંદરમૂની અસરો પણ જોઈ શકાય. ૧૯૩૮-૩૯માં તેમની કૃતિઓ ‘કુમાર’ અને ‘પ્રસ્થાન’માં પ્રગટ થાય છે. એમ.ટી.બી.ના મેગેઝિન ‘સાર્વજનિકમ્’માં પ્રકાશિત કૃતિઓ... વગેરેથી ભાવકોનું, વિવેચકોનું ધ્યાન ખેંચાય છે. ‘આધુનિક કવિતા પ્રવાહ’નો અભ્યાસ પણ તેમને સર્જક વિવેચક તરીકે ઘડે છે.

‘મર્મર’, ‘સંકેત’, ‘વિસ્મય’ જેવા ત્રણેક કાવ્યસંગ્રહો પછી ‘વનોચલ’ પ્રગટ થાય છે તે પછી સ્મરણાંચલ ઠીક ઠીક સમય સુધી ફરફરે છે. પદ્યને અને ગદ્યને જાણે ક્યુપપદ લાંબે છે. કવિને વનમાં ઘર રહેવું નથી, પણ તે મનમાં ઘર કરે છે.

તેર જેટલા કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થયા તેમાં ‘મર્મર’ (૧૯૫૪) તેમનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ. વિ.ર.ત્રિ.ની પ્રસ્તાવના તેને મળી. આમ કવિને ગઝલ બહુ ફળી નથી, પણ ‘મર્મર’નું આ મુક્તક તેમને ઘણી તકી આપે છે.

‘મને જિંદગીને મરણની બબર છે,
કબર પર ફૂલો ને ફૂલો પર કબર છે’.

અહીં કવિએ દર્શન જાણે પ્રગટ કરી દીધું છે. ૧૯૬૦માં ‘સંકેત’ પ્રગટ થાય છે. જોકે ભાવકોનું વિશેષ ધ્યાન તો બેંચાય છે ૧૯૬૩માં પ્રગટેલા ‘વિસ્મય’થી.

વિષયો ‘મર્મર’ના જ છે, રચનારીતિ પણ ખાસ બદલાતી નથી, પણ વેદનાને અહીં રમૂજ વ્યાંગનો પણ બેસે છે.

‘મર્મર’નાં કાવ્યો ‘૪૬ થી’ ૪૮ના ગાળાનાં કાવ્યો છે. મુખ્યત્વે કવિએ અહીં પ્રકૃતિરાગ આલાપ્યો છે. પ્રણય, અધ્યાત્મ અને રાષ્ટ્રપ્રીતિ જેવાં કાવ્યો પણ ‘મર્મર’માં છે જ. ગાંધી, સરદાર, અરવિંદ, ઠાકોર જેવાને અંજલિ પણ કાવ્ય દ્વારા આપાય છે. ગીત અને સોનેટ પણ અહીં છે. ‘શ્રાવણરાત’, ‘શરદની રાત્રિ’, ‘પ્રેમ ઘટા ઝૂક આઈ’ જેવી કૃતિઓ લયનો મહિમા કરે છે, પણ ‘વિસ્મય’ સુધી કવિ પ્રભાવ ઝીલે છે, તે પછી પ્રભાવ પડે છે.

‘સંકેત’માં ૨૧ કાવ્યો છે. ૧૯૫૭ થી ૧૯૬૦ સુધીમાં લખાયેલાં કાવ્યો સમાવાયા છે. આ ગાળો ગુજરાતી કવિતાએ નવો વળાંક લીધો તે છે. પ્રભાવ ઝીલાવાનું તો ચાલે જ છે, તેમાં ‘પ્રવાલદીપ’ના નિરંજન ભગતનો ઉમેરો થાય છે. વિષયોનું પુનરાવર્તન અને પકવતાનો અભાવ ધારી અસર ઊભી કરતો નથી, પણ બધું જ ઢાંકીઢાંબો કરવા જેવું નથી. પંખીના સૂરમાં ભિખારીનો સાદ ભળે છે તેથી સ્વાદ બદલાય છે ચાહનો. જગતને દુઃખમુક્ત જેવાની અભિવ્યક્તિ જુઓ :

‘હું ચાહું છું માણવા બસ આ જગતને મુક્ત !
ને ચાહું છું તેથી જગતને દેખવા દુઃખ મુક્ત !’

બે પ્રાકૃતિક ઘટનાઓને - દરયોને પાસે પાસે મૂકીને માનવભાવારોપણ આસ્વાદ્ય ચમત્કૃતિ સર્જે છે -

‘આ તાડ માથે ચાંદની ટોપી ઘણી નાની પર છે,
ને તેથી તો પરતો હસી આ પીપળો
જો પાન એનાં ફરફરે છે !’

એવું જ મનોરમ કલ્પનોડયન અહીં પણ છે.
‘એક માળો બાંધીએ આકાશમાં,
ચંદ્રકિરણોની સળી લો ચાંચમાં.’

ચંદ્રકિરણોની સળીઓ લઈને માળો બાંધવાની વાત ધ્યાનાકર્ષક છે. ‘બેલનું રીંછ’, ‘વર્ષાગમન’, ‘શરદ’ જેવી કૃતિઓમાં પોતીકાપણું પ્રગટાવવાની મથામણ જણાય છે.

‘વિસ્મય’માં વિષયો, વૃત્તો, સ્વરૂપો ખાસ બદલાતાં નથી, પણ અહીં

વિસ્મયનું તત્ત્વ ઉમેરાય છે.

ઉનાળો કદાચ કવિની પ્રિય ઋતુ છે. ‘ઉનાળાનો દિવસ’ તેની મંથર ગતિ સાથે વરધોડાની ધીમી ચાલ સાથે સંકળાય છે. ઉનાળાને બીજા એક કાવ્યમાં કવિએ ‘અવધૂત આળ જટાળો’ કહ્યો છે.

‘રેવાતડે મધ્યાહ્ન-સંધ્યા’માં પૂર્વાર્ધમાં એક નોંધપાત્ર સ્વભાવોક્તિ છે તો ઉત્તરાર્ધમાં સૌંદર્યમંડિત આવી ઉત્પ્રેક્ષા પણ હાથ લાગે છે.

‘નજીક ઘરમાંથી ભૂંડું લઈ ગ્રામસ્ત્રી સંચરે,
વહેણમહીથી ઘટે સૂરજદીધું સોનું ભરે.’

સૂર્યપ્રકાશથી ચળકતું પાણી પ્રવાહી સોનું હોય તેમ ગ્રામસ્ત્રી તેને ઘસામાં ભરે છે એ દશ્ય રમણીય છે.

‘વિસ્મય’ એ રીતે પણ મહત્ત્વનો સંબંધ છે કે ૧૯૬૭માં પ્રગટ થનાર ‘વનાંચલ’નું મુહૂર્ત અહીં સાંપડે છે. અતીત ‘વિસ્મય’માં ઉજગાર થાય છે. પ્રકૃતિ, પ્રણય, ચિંતન, મનન અને મનુષ્ય અહીં પ્રાધાન્ય ભોગવે જ છે. કાવ્યપ્રકારો પણ અગાઉના જ છે, પણ સંવેદન અહીં વધુ બારીકાઈથી, સલ્લુકાઈથી, ઠાવકાઈથી પ્રગટે છે. પ્રણયની અનુભૂતિ પણ આગવી રીતે પ્રગટે છે. ‘જૂના પત્રોનો નાશ કરતી’માં મંદક્રાન્તાની મંથરગતિ વિરહને પણ લંબાવે છે. જે પત્રોનો પાક થતો રહ્યો ને તેને વિશે જે છાપ હતી કે સ્નેહ સામે સમય ફંડી નથી તે બદલાય છે, આમ —

‘હૃદયે ચાંપી બહુ વખત જેનો ક્યારે પાક પ્રીતે,
‘રે સંબંધો મરણ પછીયે ના છૂટે કોઈ રીતે.
એવાં એવાં વચન વદતાં કાળની ઠેકરીઓ
કીધી; આજે બબર પડી કે આબરે એ જ ઢાલ્યો !’

‘અનુનય’, ‘તને ચાહીચાહી’, ‘પ્રીતિ’, ‘કવન’ જેવી કૃતિઓ પ્રણયાનુભૂતિને તંત્રોત્ત પ્રગટાવે છે.

અનુનયનો નાયક, નાયિકા સાથે બેસે તો વીજળી પંખો થઈને ફરવાની અને સૌંદર્ય સજવા બેસે તો અરીસો થવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરે છે, પણ ભાવકને જે લાધે છે તે તો આ —

‘અલે, પ્રીતિથી તો અધિક કશું લીલામય નથી,
અને પ્રેમીને શૈશવ વગર બીજું વય નથી.’

‘પ્રીત કરે તે જાણે’ પ્રેમનું કાવ્યગાન છે. ‘વિસ્મય’માં વેચરચનાઓ ઓછી પ્રભાવક છે. ‘ઉઘાડ’, ‘વસંત’, ‘રેવાતડે પુરાણા શિવાલયમાં’, ‘અંધારું’ જેવાં સોનેટોમાં પ્રકૃતિનાં ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય ચિત્રો મળે છે તે આસ્વાદ્ય છે.

કવિને વન એ જ વતન છે. વતનમાંના ‘ત’ને એમણે કૌંસમાં, કદાચ હૃદયમાં રાખીને વનની વાત જ ગાઘ-પદ્મમાં કર્યો રાખી છે, તે એટલી હદ સુધી કે પ્રણયગીતોમાં પણ પ્રકૃતિપ્રણય છલકાતો રહે. કવિ અતીતને વાગોળે છે; પણ તે માટે તે આંગળી તો ઝાલે છે નગર સંસ્કૃતિની. શહેરે તેમને સંસ્કાર આપ્યા છે એ વાતનો તેમને આનંદ છે તો એટલે જ આનંદ તેમને થોડા વન્ય રહી શક્યા તેનો છે :

‘આનંદ છે : સંસ્કારથી હું ધન્ય,
આનંદ છે : થોડો રહ્યો છું વન્ય.’

‘વન્ય’ રહી શકવાનો આનંદ કવિમાં એક પરિવર્તન આણે છે. પ્રકૃતિમાં તો કવિને સંસ્કૃતિનો પ્રવેશ શક્ય લાગતો નથી, પણ પ્રકૃતિ પરક્રયા પ્રવેશ કરીને સંસ્કૃતિમાં તો આવી જ ભળે છે. વૃક્ષ પ્રકૃતિ છે, તો પુરશી સંસ્કૃતિ છે. એટલે જ આતું આશ્ચર્ય પ્રગટે છે :

‘અચાનક આજે
મારી પુરશીમાં માળો !’

‘વિસ્મય’માં અન્ય કવિઓનાં પ્રભાવ ઝીલવાનું ઘટતું આવે છે. વનનો પોતીકો અવાજ અહીં ઊઠે છે. ઘાટ વધુ સંધેરા ઉતારે છે, તો બારીક નક્શીકામનો પરચો પણ અહીં મળે છે.

‘સર્ગ’માં પણ શારકામ ઊંડું ચાલે છે. ‘ચિતારો’ નામક ગીતનો એક અંતરો જુઓ :

‘એક લસરડે ઊગી નીકળ્યાં
જંગલજંગલ ઝાડ
ટપકેટપકે ફૂટી નીકળ્યાં
ધરતી પરથી પ્લાડ !
ઘટ્ટનીલિમા નરી-
અજબ ચિલાવટ કરી
ચિતારે રંગાપાલીઓ ભરી.’

એક વિરાટ ચિત્રકાર જે રીતે પ્રકૃતિ સર્જે છે તેનો સંકેત અહીં રમતરમતમાં આપાયો છે.

ગોપીગીતીમાં પણ ‘કૂહાન હવે ગોકુળ ના આવો તો ચાલશે’ જેવી પંક્તિ પછી કૂહાન નહીં આવે તો શું થઈ શકે તેની વાત આમ થાય છે :

‘નિદર નિરાંતનીમાં સળવળતા કોઈવાર
પડખામાં ઝીણું ઝીણું સાલશે-કૂહાન હવે-’

વિષયો ‘સર્ગ’માં બહુ બદલાતા નથી, પણ સોનેટ વધુ અસરકારક રીતે બેસાય છે. વિકૃળતા, વિરહ ચરમસીમાએ પહોંચે છે. વિરહમાં ફરિયાદનો સૂર છતાં નાચિકા દ્વારા સ્વીકૃતિની અપેક્ષા થટતી નથી.

‘મને રાખી હૈયા ભીતર પ્રિય જીવાડીય શકો,
અરે પાછો પેલા યમકર થકી લાવીય શકો.’

પૌરાણિક સંદર્ભ પણ અહીં કેવો છંદવેશે આવે છે ! અપેક્ષા જ વિરહની જન્મદાની છે. એવું નથી કે કવિ પોતાનો જ વિરહ પ્રમાણે છે, તે નાચિકાની મથામણ પણ પામે છે.

‘રહો વારે વારે નીરખી નભ વાતાયન થકી,
હથેળીઓ વાંચો, નજર ન ઉખાડો નબ થકી,
કશું લેવા બહાને ઘર ભીતર જાવું ઝટ સરી
તમારા હૈયાને અસૂંઝણ રહી કેટલું મથી !’

‘વસંત સ્કોટ’માં આવો ચમત્કાર થાય છે, કવિ કલ્પનાનો !

‘હવે ફાટ્યું કાલું નભનું, તડકાના હૂંકભયા
સુંવાળાને ધોળા અહીંતહીં રુના પોલ ઊડતા.
નવેલા રોમાંચે દુખ રુધિર કોશો ઊધડતાં;
ઊંચે પૂર્ણે પૂર્ણે જયધ્વજ ધરાના ફરકયા.’

કપાસના ફાટતા કાલાની જેમ વસંત વિસ્ફોટ છે અહીં ! પ્રકૃતિમાં રહેલું નાદત્ત્વ કવિ આમ પ્રમાણે છે.

‘રોજ બરે છે પાન, રડે છે ડાળ
બડબડ બડબડ પીળું હસે છે કાળ !’

શિયાળાનું કિરણ ઘરમાં પ્રવેશે છે ને પ્રભાવે ઘરને ખૂણે ચમત્કાર થાય છે.

‘દૂધી જે ઘરના ખૂણે ને ખાંચમાં,
ટાઠ પકડાઈ કિરણની ચાંચમાં.’

કવિએ ગઝલને ગંભીરતાથી લીધી નહીં, નહીંતર તેમાં પણ અદ્ભુત પરિણામો મળ્યાં હોત. ‘ભીની હવા’માં પણ આ પંક્તિઓ જુઓ :

‘ખાંધેલ વાદળાની ભારી છુટી ગઈ ને,
છૂટી ઊડે છે સખીઓ ભીની ભીની હવામાં.’

‘રણ’, ‘રીછ’, ‘અંધારું’ જેવી કૃતિઓમાં કવિકર્મનો હિસાબ બરાબર મળી રહે છે. ‘રણ’માં કલ્પન નાવીન્ય ધ્યાનાર્હ છે.

‘સૂર્ય પાંખથી બરબર રેત બરે,
ઊંચી ડોકે ઊંટ આભનો

તડકો ચરે.’

‘રણ’ અહીં ઊંટની ચાલ ચાલે છે. અંધકાર અને તડકાનાં વિધાવિધ રૂપોમાં પણ કવિની નવજાત કલ્પનાઓ હદ છે. કવિની સર્જકચેતનામાં ઘર કરી ગાયલો અતીત વન-વતન સાથે સંકળાય છે.

‘વૃક્ષો, મારાં વનવાસીનાં ભેરુ’ કહી કવિએ વૃક્ષોને આત્મસાત્ કરવા માંડ્યા છે. આત્મસાત્ કરવામાં થયું છે એવું કે કવિ ભીતર ચિરકાલીન વૃક્ષત્વ ઊગાવું અનુભવે છે.

‘બા કહેતા :
ગયા જન્મમાં ઝાડ હતો કે શું ?
કદાચ આજેય છું.’

શૈશવની ગાંઠે રાવ તરફની જ હોવાની, તે કદી શિશુત્વ તરફની હોતી નથી. પણ ઝંખના કોને કહી દે !

‘બેતર ખૂણે કૂવો
કૂવાના અંધકારની બખોલ - બેઠાં
કબૂતરાંની ભોળી ભોળી લાલ આંખમાં રમતું
અમને શૈશવ લાવી આપો !’

અણદસમાં બાળકચાતત્ત્વ કઈ રીતે ચિંતન સુધી પહોંચે છે તે જુઓ :

‘જે જાણે તે જાણે
મૃત્યુ એટલે કાચબા
ધીમે ચાલીને એ હંમેશાં
સસલાને હરાવે છે.’

જીવન, વ્યવેચ્ય જોલાં ખાતું હોય છે, પણ મૃત્યુની ગતિ ધીમી, મક્કમ, એટલ અને એટલ છે. જીવન ગમે તેટલું આગળ ફૂટે પણ મૃત્યુ તેને હરાવે જ છે. ‘વનાંચલ’ પછી ‘સર્ગ’, ‘અંતરીક્ષ’ આદિ સંપ્રહોમાં વતન વૈભવ અને વિચ્છેદનાં સમીકરણો ઉકેલાય છે. નગર, ઘર થાય છે, વતન બેઘર થાય છે. આદિમ તત્ત્વની સાથે વિસ્મયનું તત્ત્વ તો ભળેલું છે જ ! ગીતોનું સ્વરૂપ બદલાય છે. ‘નલાજી’ વિષયક ગીતોમાં આદિવાસી જગત ઊઘરે છે. સોનેટની સંખ્યા ઘટે છે, અછાંદસની સંખ્યા વધે છે. ‘હાઈકુ’ પણ દેખાવા લાગે છે. કટાક્ષ સાથે કાવ્યુચ્ચ ભળે છે. નગર શ્વસતા કવિમાં વગાડો ઊતરે છે. જ્યંતભાઈની બાની વધુ સંપદ અને સુધર અને સુદૃઢ બને છે. વતન છૂટવું છે ને સાથે પણ છે. નગર સાથે છે ને છૂટ્યા જેવું જ છે. આ સ્થિતિ વિષાદ બેવડાવે છે.

‘મર્મર’ના પ્રવેશકમાં વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ આગાહી કરેલી કે ગુજરાતી સાહિત્યને રમણીય કવિતાની ખોટ નથી પરવાની એવી શ્રી જ્યંત પાઠક જેવા કવિઓની ઉષાઝલક જોઈને શ્રદ્ધા બેસે છે. તેનો તાળો થોડો મોડો પણ મળે છે. ‘અંતરીક્ષ’ના આરંભે એ શ્રદ્ધા દઢીભૂત થાય છે. ‘આરૂઢ કવિતા કલા’માં વિષ્ણુપ્રસાદ ‘અંતરીક્ષ’ના કવિને પ્રમુખ કવિ તરીકે ઓળખાવે છે. ‘અંતરીક્ષ’થી વગાડાના શ્વાસ સુધી વનાંચલ પદ્યને વાહન કરે છે. લલિત નિબંધ, ગદ્યમાં કેવી રીતે વિકસે તે ‘વનાંચલ’માં પ્રમાણી શકાય ને પદ્યમાં વતન લાલિત્ય કઈ રીતે બીલે તે ‘વિસ્મય’થી વગાડાના શ્વાસ સુધીમાં જોઈ શકાય. જ્યંતભાઈની ઘણી બધી કવિતાઓમાં ‘વનાંચલ’ જ પદ્યરૂપ પામે છે. ‘થોડો વગાડાનો શ્વાસ મારા શ્વાસમાં’ એ ‘અંતરીક્ષ’ની નોંધપાત્ર કૃતિ છે. વતનમાં ‘ત’ ને કોંસમાં રાખીએ તો એ બંને કોંસની બહાર વિસ્તરતાં જણાશે.

કવિ વતનમાં જાય છે, પણ વતન રહ્યું નથી. એટલે કવિ માટે કાવ્યમાં વતનને પુનર્જીવિત કરવા સિવાય કોઈ આરો રહેતો નથી. બા રહી નથી, તે હવે કવિતામાં વસે છે :

‘આથે ખેતર જોઉં બે કર કરી ઊંચા મને વારતી-
એ મારી અમણા ? રિસાળ શિશુને બોલાવતી બા હતી ?’

૮

કવિને બરાબર બબર છે કે અમણાને પ્રશ્નાર્થની રીતે જોવાને બદલે પૂર્ણવિરામ મૂકીને જ જોવાની છે.

‘વર્ષો પછી વતનમાં’ નામક સોનેટમાં પણ સુચારુ ભાવાભિવ્યક્તિનાં દર્શન થાય છે. એ માટે કવિએ કોંસનો સંભાન, હૃદયપૂર્ણ ઉપયોગ કરી જાણ્યો છે. અતીતને ખુલ્લી પાંક્તિઓમાં અને વર્તમાનને કોંસમાં પૂરીને ભૂતકાળની મુક્તિ અને વર્તમાનની લાચારીને કવિએ સાંગોપાંગ પ્રગટ કરી આપી છે. એ સાથે જ શૈશવી સોણલાં વઢાઈ ગાયાની લીલીછમ વેદના હૃદયસ્પર્શી રીતે પ્રગટ થઈ છે :

‘રે એ દાતરડું ! ગયું લાણી શિશુ સ્વપ્નો-ઊભા પાડને.’

કવિ જાણે છે કે જે લાણાઈ ચૂક્યું છે તે કરી મળવાનું નથી એટલે એ ‘વતનથી વિદાય થતાં’ વન, જન, મન બધું ત્યાં જ છોડી દે છે.

‘એ મૂક્યું વન, એ મૂક્યાં જન, ઘણે વર્ષે મળ્યાં જે ક્ષણ,
મૂક્યો ડુંગર ને નદી, વતનમાં એ કોતરો, ખેતર’;

આ બધું કવિ ભારે હૈયે છોડે છે. એક વતન ભૂતકાળમાં છૂટવું ને કરી છૂટવું વર્તમાનમાં - વર્તમાનને લીધે. વતન છૂટ્યાનો ઝૂરાપો ‘વનાંચલ’માં પણ શિખરિણીમાં પ્રગટે છે.

‘અહીં હું જન્મ્યોંતો વનની વચમાં તે વન નથી;
નથી એ માટીનું ઘર, નિજસહાં તે જન નથી,
અજાણ્યાં તાકી રહે વદન મુજને સૌ સદનમાં,
વળું પાછો મારે વનઘર હું : મારા જ મનમાં.’

‘થોડો વગાડાનો શ્વાસ’ તો મનમાં વનને શ્વસે છે. શ્વાસમાં વગાડાનો શ્વાસ છે, પિંડમાં પહાડોનાં હાડ છે. નાડીમાં નદીઓનાં નીર છે. આદિ મનુષ્ય જાણે પ્રકૃતિ ધારણ કરીને બેઠો છે. આદિવાસી, નગરવાસી કવિમાં આમ પ્રવેશે છે :

‘આંગળીમાં આદિવાસીનું તીણું તીર
રોમ મારાં ફરકે છે ઘાસમાં,
થોડો વગાડાનો શ્વાસ મારા શ્વાસમાં.’

‘ક્યાં છે ?’, ‘ક્યાં શોધીએ ?’, ‘એકવારનું ઘર’, ‘શૈશવ’ જેવી કૃતિઓમાં અતીતરાગ ઉકટતાથી પ્રગટ થયો છે. ‘ક્યાં છે ?’માં નથી તેની શોધ ચાલે છે.

૮

‘ક્યાં છે મારું ટેકરીઓનું ગામ,
ગામનું ઘર, ઘરની કોઠ, કોઠમાં
અંધારાની કાળી ગાયને ફૂલોતી માટી બા ?’

અતીત રાગની જેમ જ નહીં, રોગની જેમ પણ વળગ્યો છે. કવિને પરેપડ
ઉખરતા લાગે છે.

‘દીવાઓમાં ઠટાઈ ગયેલી ઠાકાની વાતો
પોપરે પોપરે ઉખરે છે,
અને આપણે ?... આપણે પણ...’

કવિ ઘણે વખતે વતન આવ્યા છે ત્યારે ઘર, વનને જોઈ લેવાની ઉતાવળ
હોય તેમ શિખરિણીમાં દોરે છે. ઘર અને વન એ ઉતાવળમાં સાથે સાથે ઘડી
જાય છે.

‘હું આવું છું પાણી, બહુ દિન પછી ઘેર : વનમાં’

‘હું આવું છું પાણી’ સુધી તો સ્વસ્થતા, ગંભીરતા છે. ‘બહુદિન પછી’માં
વચ્ચે પસાર થયેલો લાંબો અંતરાલ છે. એને લીધે ઘર અને વતન જોવાં છે. એમ
માંડીને કહેવાની વાત રહેતી નથી ને ઘરની જોડાજોડ જ ‘વન’ આવીને ગોઠવાઈ
જાય છે. ઘેર અને વનમાં, એમ નહીં, ‘ઘેર : વનમાં’ કવિ સીધા ને એક સાથે
પ્રવેશે છે.

‘ભીનું સમયવન’, ‘મિલન’, ‘રીક્ષ’, ‘સમણાં’, ‘તમે ક્યાંથી જાણો ?’
‘જીવી ગયો હોત’ જેવી કૃતિઓમાં વળી એકવાર પ્રણયનું ઊંડાણ તારાવાનો પ્રયત્ન
છે. ‘રીક્ષ’માં નાચિકા રિસાઈને પિયર ચાલી જાય છે. નાયક ત્યાં પહોંચે છે.
નાચિકા જ પોતાને મનાવવાની રીત બતાવે છે, પણ ત્યારે મોડું થઈ ગયું છે.
નાયકને તો નાચિકાએ જ, બીજાને વળાવે તેમ વળાવી દીધો છે.

‘તમે આવ્યા મારે નગર, ઘરને આંગણ યિયા
અને મેં મૂખીએ રીક્ષની રગમાં શબ્દ સરખો
કહ્યો ના પ્રીતિનો, સૌની જયમ ઠઈ દીધી મેં પણ વિદા.’

એક તરફ પરતાતી નાચિકા છે તો ભલાજની ‘ભીલી’ જરા પણ શરમાળ
કે સંકોચશીલ નથી. એ રોકડું પરખાવે છે.

‘અમથો અમથો અમે ભલાજ
કર્ચો લાડનો લટકો,

આ વગડાને મારગ તમને
ફેરવવાનો ચટકો !’

વનમાં વિરાગ હોય, અહીં અનુરાગ છે. વન અસાર લાગે, પણ કવિનો
તો આખો સંસાર જ, વગર સંસારે, વનમાં છે. સંસાર નગરમાં છે, પણ અનેક રીતે
રૂપે કવિ વસાવે છે વનમાં. કવિના લગભગ બધા જ સંપ્રદોમાં સાદાંતભાવ વિરહનો-
નૂરાપાનો રહ્યો છે. ‘ભીનું સમયવન’ સ્મરણ અને સ્વપ્ન વચ્ચે નાયકને વિભાગો
છે. વિરહાનુભૂતિમાં કવિ એવી તંત્રમાં સરે છે કે પોતાને તે કંઈક આમ જુઓ છે :

‘હવે સંકેલાતું સકલ મુજ અસ્તિત્વ મનમાં.
હું અર્થો જીવું છું સ્મરણ અહીં, અર્થો સપનમાં.’

‘જીવી ગયો હોત’ અણદસ છે. નિર્બંધ યાતનાનો ભાર એમાં પરેલો છે.
નાચિકા તરફના ઉત્કટ રાગાવેગનો ને નાયકની વિકળતાનો આલો પડલો પરે છે.

‘મુખપર ઠંકાયેલી
મૂત્યુની ચાદરને સહેજ આથી કસીને
તમે માત્ર ‘કેમ છો ?’ એટલું જ પૂછ્યું હોત
તો હું જીવી ગયો હોત.’

આ પ્રકારની સંવેદનાથી ને તેની અભિવ્યક્તિથી કવિ, અન્ય કવિઓ
વચ્ચે પોતીકું સ્થાન બનાવી લે છે.

ઉશનસે ‘અનુનય’માંની કવિતાનો વિશેષ : ‘વન્યતા’-એમ કહ્યું છે ને
સાથે ટકોર પણ કરી છે કે “‘અનુનય’માં બપોર પછીના તાપથી જરાક નમી ગયેલી
પાકટતા છે, જે બાબતમાં હવે સાવધાન થઈ જવાની જરૂર છે.”

‘અનુનય’માં શિશુની પ્રકૃતિ-પ્રવૃત્તિનું ચિત્રણ થયું છે. અહીં માણસ અને
માનસનાં કાવ્યો છે. ‘માણસ’ શીર્ષક ધરાવતી ગઝલ તંતોતંત પાર પડી છે. અહીં
રમતાં રમતાં લડી પડતો ને હસતાં હસતાં રડી પડતો માણસ છે. તેની બધી જ
વિલક્ષણતાઓ સાથે માણસની ખોટ કવિને પરે જ છે.

‘પૂજવા અટ થયા પાળિયા, માણસ છે,
ટાણે ખોટું પડી, પરે ભૈ, માણસ છે.’

માણસ નિમિત્તે કવિએ પોતાનું લક્ષ્ય પણ પ્રગટ કર્યું છે.

‘મારે મારાથીય આગળ
મારીય પાર જવાનું છે.’

કવિને વેદનાનો વેદ કરવાની લાચારી છે.

‘માણસ ણીએ એટલે વેદનાનું વાદળ
પહેરીને જ ફરવું પડે.’

‘જ્યારે’, ‘કવિપ્રવેશો’, ‘હું’, ‘કેવું થાય?’, ‘વેદના’, ‘દુઃખનું નામ
પાડવાની કવિતા’માં મનુષ્યની અભાવ-સ્વભાવપૂર્ણ પીડાનું આલેખન છે.

‘જે દુઃખનું કંઈ નામ નહીં, તે કેમ કરીને કહેવું !
નામ વગરની નદીઓને તો છાનાંમાંનાં વહેવું.’

ને દુઃખને રાખવાનું છે કેવી રીતે ?

‘વસ્તર નીચે અસ્તર જેવું દુઃખ દબાવી રહેવું.’

‘અનુનય’માં કવિએ કવિતાને પણ વિષય તરીકે બપમાં લીધી છે.
કાવ્યપદાર્થને પામવાની ચાવી આપી છે.

‘કરોળિયાના જાળામાં

આબા બ્રહ્માંડને

તરફડવું જોવાની આંખ છે ?

હોય તો તું

કવિતા કરી શકે-કદાચ.’

બધું હોય તોપણ કવિતા ન હોય તેનો સંકેત ‘કદાચ’ દ્વારા અપાયો છે.
‘મૃગયા’માં પણ ‘કવિતા ન કરવા વિશે કવિતા’ છે. કાવ્ય પ્રસ્નાર્થોથી આરંભાય છે.

‘કવિતા કરવાનું બંધ કરીએ તો શું થાય ?

સરોવર સુકાઈ જાય ?

નદીઓ વહેતી થંભી જાય ?’

આવા પ્રશ્નોનો ઉત્તર કવિ જ આમ આપે છે :

‘ના, ના, એવું એવું તો ના થાય-

- ને અંતે કહે છે-

આમ તો કશું ના થાય
એટલે કે કશું થાય જ નહીં !’

‘કશું થાય જ નહીં’નો કાકુ સ્પષ્ટ થતાં ખબર પડે છે કે કવિતા કરવાનું
બંધ કરીએ તો કશું થાય જ નહીં ! ‘કશું થાય જ નહીં !’ પછી જે અર્થ મનમાં
વિસ્તરે છે તેનો છેડો દેખાય એવો નથી.

જ્યંતભાઈનું બાલકાળનું નામ બચુભાઈ હતું. એ બચુભાઈને લઈને પણ
કેટલાંક આત્મકથનાત્મક અસ્તર ઊભી કરતાં કાવ્યો આવ્યાં છે. અહીં વગાડ
બોલીનો સૂરતી સ્વાદ પણ એકાકાર થાય છે.

‘અમે તમારે અસલ ધરેથી વનવગરેથી આઈવા
મૂત આંબલે ભેજ્યો તે સંદેશ ચાંચમાં લાઈવા.’

‘મૃગયા’માં રાગ-અનુરાગ છે. ભલાજી, બચુભાઈ, અમથાભાઈ જેવાં
પાત્રો એ આમ તો કવિએ જ પોતાની ઊભી કરેલી વસતી છે. અમથાભાઈ સાથે
અમથી અમથી રમત પણ ચાલે છે.

‘આવીને અમથાભાઈ અમથાઅમથા કવિતા લખીએ
લખતોલખતો બને ! આપણે આપણને ઓળખીએ.’

અહીં બધું અમથું અમથું જ નથી, મથું મથું પણ છે. જ્યંતભાઈએ પ્રીતિ
કાવ્યો કર્યા છે તે આપણે જાણીએ ણીએ, પણ સ્મીતિકાવ્યો પણ કર્યા છે તે ઓછા
જાણતા હશે. ‘વનાંચલ’ના દાંડા સાથે સૂતેલા બચુભાઈની પ્રેતસૂચિની અનુભૂતિનો
આકાર ડરામણો છે. ‘મૃગયા’ કાવ્યમાં ભય, લયમાં પરિણમે છે. અહીં શિકાર
મૃગનો નથી, સળગતા શબ્દનો છે. વાત હકીકતે તો શબ્દમૃગને વીધવા-પામવાની છે.

‘શૂળી ઉપર સેજ’માં પીડા ઉપરાંત મૃત્યુ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. વિષયોમાં
ઝાડું નાવીત્ય નથી, અભિવ્યક્તિમાં છે. વેદનાની વૈતરણી પાર કરીને કવિ સામે
પાર મૃત્યુના પ્રદેશમાં પહોંચવા વ્યાકુળ છે, પણ પરિણામ ?

‘તરી તરીને કાંડે અવાયું
તે તો ત્યાં જ પાછું-જીવનમાં.’

બચુભાઈ અહીં પણ છે. બચુભાઈની શોકસભા છે ને કમાલ એ છે કે તે
પ્રાણીઓએ તરી છે. ખરખરો આમ થાય છે :

‘ગયો ગયો ઘરનો માણસ ખરબખરું નો પૂછનારો,
પાયાના મોંઘા મલમલથી આંખડીને લૂંછનારો.’

પ્રણય, પ્રકૃતિ, ઋતુ એમ બધું જ ‘શૂળી ઉપર સેજ’માં પણ છે, પણ ફરક એ છે કે અહીં બધું, વધુ કૂંટાઈને, રસાઈને, અધ્યાત્મરંગી બને છે.

‘હઠમાં અનહઠનાં અજવાળાં
સંતો પીઓ ટકોટક ધાલા.’

આ જ ગાતિ ‘બે અક્ષર આનંદના’માં પણ ચાલુ રહે છે. ‘મર્મર’ અહીં ‘આનંદ’માં પરિણમે છે. મધ્યકાલીન ભક્તિ કવિતાના સંસ્કારો ઝીલીને અહીં પહેલીવાર, સંતવાણી, નહીં જયંતવાણી પ્રગટી છે.

‘ઘડીકમાં આ બાજુ ઢળે છે
ઘડીકમાં ઓ બાજુ ઢળે છે

ઘાટવગરની લીટી છે, રહે સંસારના સરસીજ
શું કરીએ મ્હેતા નરસીજ !’

‘નિશ્ચેના મ્હેલ’માં પણ મૂકવા જતા રિથિતિ આવી છે.

‘ચાનક રાપું ને તોય ચૂકું :

ગુરુજી, કેમ પગલું હું નિશ્ચેમાં મૂકું ?’

‘પાનબાઈનો વલોપાત’માં ગંગાસતીના ભજનની સાથે આવી આરત પ્રગટે છે.

‘વીજળીને ઝબકારે મારે મોતી પરોવવાં

ને ઓંચિતું થયું અંધારુંજ;

ગંગાસતીજી મારી મતિ મૂંઝાણી હવે

મણકાની માળા કેમ ધારુંજી !’

અહીં મૂંઝારાને ગોરુઓ રંગ ચરે છે. વનાંચલને ભગવાી ધજા ચરે છે જાણે ! પ્રકૃતિ, અતીત બધું છે જ, પણ સ્વર સંયત થયો છે. સહજ થયો છે ને અભિવ્યક્તિ બદલાય છે.

‘ચઢી ગયો તો પહાડ થયા

ને ઢળી ગયો તો બીણ

વંકાયો તો વખત થયાં
ને હસી પડ્યાં તો ફીણ.’

જયંતભાઈની કવિતા ૧૮૦° ને ખૂણે વળે દે ને સામે છેડેથી આવે છે જાણે ! ભલે કૃષ્ણ જેવા, પણ અહીં ‘બે અક્ષર આનંદના’ પરે છે જરૂર. આ અક્ષર નવા છે.

‘શણિમાં જીવું છું’ જયંતભાઈની સમગ્ર કવિતાનો સંયય છે. એમાં નવ સંગ્રહો ઉપરાંત ૬૦ જેટલાં બીજાં કાવ્યો ઉમેરાયાં છે. આગલું બધું જ અહીં કેરી ફોરવર થાય છે, પણ તેમાં ચિંતન ઉમેરાય છે. જયંતભાઈની કવિતાઓમાં ઝાઝા વળાંકો ને મોટાં પરિવર્તનો નથી, પણ દરેક સંગ્રહે કોઈ નવું તત્ત્વ ઉમેરાય છે ને તે ભળી ગળી જાય તે રીતે. તેને સાચવીને સૂક્ષ્મદર્શકથી જોવું પરે છે. એક પછી એક શિખરો સર કરતાં કવિ ચિંતન સુધી આવે છે. સોનેટ છે. માત્રામેળી રચનાઓ છે, પણ મહિમા અણંદસનો છે : મૂલ અહીં ઊર્ધ્વમૂલ બને છે.

‘મૂળિયાં વગર - જાણે અધર વવાયો છું.’

ગાતિ અમૂત તરફની છે, પણ મનુષ્ય પરત્વેની સહાનુભૂતિ યે ઓછી નથી.

‘નાનાં નાનાં ધાપ-

માણસ હોવાનો શાપ...’

દેવોનું આહવાન પણ અહીં થાય છે, પણ પ્રજન અનિશ્ચિતતાનો છે.

‘દેવો તો આવે કે નાચ આવે !

કારણ મંદિરને દેવ જોઈએ

પણ દેવોને મંદિર નાચ જોઈએ !’

‘બેલમેં’ કૃતિ સંતવાણીનો રણકો ભવ્યદર્શનની અનુભૂતિમાં ભાવકને

મૂકે છે.

‘બેલ મેં દેબા બેલનહારા !

અલકમલકસે આયા બાદલ

બરસત અનરાધારા.’

અહીંની તાજગી ગાંભીરપૂર્ણ છે.

‘કૃતવિલંબિત’માં પણ પ્રકૃતિને પીડા છાંદસ, અણંદસ અને ગેય રચનાઓમાં સરખી બળકટતાથી આલેખાય છે. ‘રાતે વરસાદમાં’ મેઘરાજાની સવારી, વીજભાલો

ઉછાળતી વર્ણવાય છે. જે રૂપકને સાદાંત નિભાવે છે. 'ભીનું'માં ભીનું શબ્દનાં આવર્તનો દ્વારા ભીનાશ દેશ્ય-સ્પર્શરૂપે પ્રગટે છે.

'ભીનાં ભીનાં ધન ટપકતાં, વાયરા વાય ભીના,
ભીનાં ભીનાં વન ટપકતાં, ઉત્સરે ભીની ગંધ.
ભીનો ભીનો સૂરજ ટપકે પર્ણશી દીપ અંગ
ભીના પહારો, ખળખળ ભીના બેય કાંઠા નહીના.'

અહીં બધું ભીનું હોય તે તો સમજાય, પણ સૂર્ય પણ ભીનો ટપકતો બતાવીને કવિએ કમાલ કરી છે.

કવિએ પ્હાડ-ગાડને વનસ્થને હૃદયસ્થ કર્યા જ છે, પણ પ્રાસમાં પણ બંનેને વારંવાર એકબીજાની સાથે સાંકળ્યાં છે.

'બીજ'માં પ્રણયની ઉત્કટતા ને પીડાની અભિવ્યક્તિ મળી છે.

'નહીં વાદળ નહીં વીજ સજતવા,
નય શી નીકળી બીજ સજવના.'

'એકવારના ઓડલા ઓડલામાં પાણ અવાનું નથી.'

પછી તો પીડાની જાણે સમાધિ લાગે છે. કવિ પોતાનામાં જ ઊંડા ઊંડાં છે.

'જીવડો ઊંડો ગયો જગતવા
રુદિયો રુદો ગયો
ઓચિંતો અંગે અરચેલો ગુલાલ ગોરુ થયો
હવે બધી પરકમ્પા પૂરી
નહીં તીરથ નહીં જગા
એક પલાંઠી અચલ હવે તો
શૂન્ય સમાધિયાગા.'

'અક્ષરપગાલે'માં પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનો આનંદ ઓચ્છવ છે.

'અક્ષર પગાલે આવ્યા રે અવિનાશે
કોરા કાગળ શા જીવતરને કરી ગયા રે કાશી !'

'અક્ષરપગાલે'ની જયંતવાણી મને ઓટલે સ્પર્શ કે તેમના સંપ્રહનું સંપાદન કર્યું તો તેનું નામ પણ 'અક્ષરપગાલે' આપ્યું.

૧ સાપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૩ ને રોજ જયન્તભાઈનું એકદમ આણધાર્યું ને સરળ મૃત્યુ થયું. ઈર્ષા આવે તેવું મૃત્યુ ! કોઈ પણ એવું મૃત્યુ ઈચ્છે. તેમના મૃત્યુના વરસેકમાં 'અક્ષરપગાલે' પ્રગટ થયો. એ રીતે એ પહેલો મરણોત્તર સંપ્રહ છે. બીજો મરણોત્તર સંપ્રહ તે 'જગરણ'. ત્રીજો સંપ્રહ કેવળ સંપાદન છે. 'જયન્ત પાઠકના શ્રેષ્ઠ સોનેટો' નામક સંપાદન ૨૦૧૨માં દેવેન્દ્ર દલેએ કર્યું છે. તેમાં 'મર્મરથી 'જગરણ' ('અક્ષરપગાલે' ને બાદ કરતાં) સુધીનાં પસંદગીના ૧૦૧ સોનેટો સમાવ્યા છે.

'દુતવિલંબિત'માં કવિએ નોંધ્યું છે : 'ભાષાની સાધનાને સજ્જતા વગર કાવ્ય થતું નથી. આ સજ્જતામાં મારી સમજ પ્રમાણે પ્રતિભા અને નિપુણતા બન્નેનું પ્રવર્તન હોય છે.' કવિનું માનવું છે કે કવિતા બોલે છે, પણ કાનમાં કહે છે. એ બધું ને વધુ બોલતી નથી, ઓટલે કે પૂરું ને સ્પષ્ટ કહેતી નથી.'

કવિએ આવરણને કવિતાનો આત્મા કહ્યો છે. એ જ કારણ છે કે મુખર થતા કવિઓને ને કાવ્યોને આપણે વખતોવખત નર્મ-મર્મથી સ્થપાઈ પણ છે.

કવિ તરીકે કાવ્યપાસેથી તેમની સૌન્દર્યથી વિશેષની અપેક્ષા નથી.

'કાવ્યે
સૌન્દર્યથી અધિક ઈચ્છું ન હું કંઈ જ.'

કાવ્યમાં અવબોધ એ જ એમને મન બોધ છે. એમણે ડાયરીમાં લખ્યું છે : 'કવિતા જાગૃતિ કે બોધ માટેનું એલાર્મ કલોક નથી. પંખી ટહુકો છે. એનાથી કોઈએ જગી જવું હોય તો ભલે, પણ એનો ટહુકો કોઈને જગાડવા માટે નથી.'

કવિતા વિશેના જયંતભાઈના આગવા વિચારો છે. તેમણે ડાયરીમાં નોંધ્યું છે : 'એક અવતારમાં કવિ ન થવાય. આ અતિશયોક્તિ નથી, અભ્યોક્તિ હોય કદાચ.'

કદાચ વાત વતનના બદલાવાની પણ નથી, નગરના બદલાવાની પણ છે. ઓટલે જ નર્મદની જેમ સુરતની ભૂમિને પાઠક સાહેબ ચૂમે પણ છે, કંઈક આ રીતે.

'સુરત મુજ ધાયલ ભૂમિ
તારી ભોંય ચૂમી

હું તને પ્રેમપૂર્વક ધિક્કારું છું
હું તને ધિક્કારપૂર્વક પ્રેમ કરું છું.’

જે વનમાં નથી તે હવે મનમાં છે. વાત પછી વન-નગરના સમન્વયની પણ નથી રહેતી, પૃથ્વીને વ્યાપી વળવાની છે.

‘ચાહું : પૃથિવી બ્રહ્માંડે થોડાં વધુ ભ્રમણ લિયે
ઝડપથી બધું પહોંચે શૂન્યે - ઉત્તાવળ છે મને.’

ધણા સમય સુધી તો પ્રકૃતિ જ કૃતિ રહી છે. જીવન વિશેનું સાત્ય લાહ્યું હોય તેવું સરળ ગાંભીર્ય પણ કૃતિઓમાંથી પ્રગટવું આવે છે. આસક્તિ, અનાસક્તિમાં અને અનાસક્તિ મુક્તિમાં પરિણમે છે. આ મુક્તિ પરપોટામાંથી મુક્ત થતી હવાને જ નથી ચીંધતી, હવાનીય ઉપર રહેતા આકાશનેય તાગે છે ને તીકે છે.

ક્યાંક થોટાંની જેમ નીચું જ જોઈ રહેનારી દંષ્ટિને આકાશદર્શન શક્ય નથી તેનો અફસોસ છે, તો ક્યાંક મુક્તિ, અધ્યાત્મનેય નહીં, આત્મને ચીંધે છે તેનો સંતર્પક અનુભવ પણ છે.

કવિનાં કાવ્યોનું ૨૦૦૮માં એક સંપાદન ‘જાગરણ’, તેમના પુત્રવધૂ નીલા પાઠક અને લઘુબંધુ રમણ પાઠક દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંગ્રહનું પૂરું આયોજન કવિએ પોતે જ કરેલું, પણ સંગ્રહ પ્રગટ થાય તે પહેલાં તેમનું અચાનક અવસાન થયું.

‘અક્ષર પગલે’માં કેટલીક પસંદગીપૂર્વકની કૃતિઓ લેવાઈ, તે પછી પણ કેટલીક કૃતિઓનું ગ્રંથરૂપ પ્રગટવું બાકી હતું. એમાં બધી જ કૃતિઓ સમાવી લેવાઈ. ‘અક્ષર પગલે’માં પ્રગટેલાં પંખીકાવ્યો અહીં એક જૂથમાં છે. ૧૦૬ જેટલા કાવ્યો એમાં છે.

અહીં પ્રેમ, પ્રકૃતિ કે અતીત રાગની તીવ્રતા નથી, તૃપ્તિ છે, વતનવટો છે તો નગરવટોય છે, પણ કવિ હવે આશ્વસ્ત છે.’

‘હું તો ગૂંચ સ્વયં, પછી મૂઝથી ગૂંચ તો ઉકલે ?’

સમુદ્રમંથનમાં મહત્વાકાંક્ષાનું ગૌરવ છે તો બીજે પક્ષે કવિએ કરેલાં નિયતિનો સ્વીકાર પણ છે.

‘મનુષ્યે રહેવાનું સતત મથાને, મંથન પછી,
સુધા સાથે સાયુ વિષ પણ પીવાનું જ, નિયતિ !’

કવિએ સંતોની ધૂણી ધખાવી છે ને ત્યાં ‘જયંત’ વાણી આમ પ્રગટે છે.

‘જૂઠ જૂઠ સબ, ઊઠ ઊઠ અબ,
છોડ સયન કી સોડ :

.....
જબ, ભયા ઉજિયારા

સુરતા કો સુરજ સે જોડ !’

ગુરુકાવ્યોમાં શિબની નોંધારી સ્થિતિ પ્રગટે છે તો ગુરુને પડકારાય પણ છે.

‘ઊંચે પરવત ધાર ગુરુજ,
નીચે બીણ અંધાર ગુરુજ,
મૂળ વિના ઊંચો છું જાણે- પડું પડું નોંધાર ગુરુજ.’

‘તયે ગુરુજ દિલમાં દિલો પ્રગટાવો તો ખરા કરું !
અંધારાને અંદરખાને સળગાવો તો ખરા કરું.’

ગુરુને સંભળાવાય છે કે ‘પોથી પાનાં’ વાંચવાથી નહીં, ‘ખુદ બો જાને સે’ ‘કુદ’ જરૂ છે.

વનાંચલ સાથે પછી તો સ્મરણાંચલ જ ચાલ્યું છે. વનાંચલ કદાચ ધ્રુવ પદ છે. એટલે જ તે ગદામાં ને પદમાં સમાતરે ચાલ્યું. ‘વનાંચલ’ને ગદામાં ગદાની રીતે ને પદમાં પદની રીતે ખેડાયું. કવિનો આ વિશેષ છે. કવિનું આ પ્રદાન છે.

વતન ન રહેતાં કથન બદલાયું વ(ત)ન ન રહેતાં થયેલા અફસોસ વિષાદયુક્ત થયો. એનો અર્થ એવો પણ થઈ શકે કે કવિ એમ ઈચ્છતા હતા કે વનવાસીઓનો વિકાસ ન થાય, બધું બદલાયેલું જુએ છે તો કવિ મૂળ ખોવાની તીવ્રતા અનુભવે છે. સવાલ તો એ પણ થાય કે વતન વહાલું જ હતું તો તેઓ ત્યાં જ કેમ ન રહ્યાં ? સૂરતને બીજું વતન કેમ બનાવ્યું ? કમાલ તો એ છે કે તેમણે સૂરતને પણ એટલી જ તીવ્રતાથી ચાહ્યું છે. માત્ર વતનવિરહ ગાવાથી તો કાવ્યને માથે રોતલ થવાનું જોખમ હતું. પણ તેમ ન થયું, કારણ તેમાં નગરસંસ્કૃતિ પણ ભળી, પરિણામે સૂર સંયત ને સંતુલિત થયો. કટુતા, પટુતામાં પરિણમી. એને વીધે વ્યંગની ધાર નીકળી, કાકુઓ બદલાયા. વતનવિરહ વેચક્રિતક ન રહેતાં વૈશ્વિક બન્યો. ગાનગામી બન્યો. જયંતમાંડીનાં કાવ્યોની ઊંચાઈ અને ઊંચાઈ તપાસીશું તો તેમની કાવ્યચેતના, વન-વતન-નગર-રાષ્ટ્ર કે વિશ્વપૂરતી જ સીમિત નથી

રહેતી, તે બ્રહ્માંડને વ્યાપી વળે છે. કવિને બદલાયેલી ભૂગોળ કરતાં ચિત્રમાં સચવાયેલી ને બહાર ન દેખાતી ભૂગોળ વધુ સ્પર્શે છે. કવિએ અરાબર જાણે છે કે તેઓ ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે, કશું રોકી શકાતું નથી. કવિ પોતે બદલાયા, તો પ્રકૃતિ કે વન-વતન કેમ ન બદલાય ? કવિ જાણે છે, બધું જ પરિવર્તનશીલ છે. અફસોસ એટલો જ છે કે તે કવિને પારકાં કરે છે. પરાયા કરે છે. પોતાનું કરી રાખનારું તત્ત્વ જ નથી તો પારકાપણું તો આપોઆપ જ પ્રગટે ને ! આ પરાયાપણું પીરે છે. ‘વેદનાનંદ’ કવિની શોધ છે ને ઉપલબ્ધિ પણ ! અહીં ચીસ નથી, ટીસ છે. દ્રવ્યું જ દ્રવ્ય બને છે. વતન તો મૂળ નાખીને પરેલું જ હતું, ત્યાં એક ચમત્કાર થાય છે. બીજું એક વતન-સૂરત તેમનામાં મૂળ નાખે છે. એ રીતે કવિએ બેવડો વતનમૂંઝરો વેઠ્યો છે. પણ મૂંઝારોય પછી નથી, કારણ વતન પૂરતા કવિ સીમિત રહેતા નથી. કવિ વનથી ગગન સુધી ઊર્ધ્વગામી બને છે.

જ્યંતભાઈની આખીય કાવ્યસૃષ્ટિને જોવા-જાણ્યા પછી અંતે એય કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે મૂલનો મહિમા કરતાં કરતાં કવિ ઊર્ધ્વમૂલ બને છે. વનથી મનને ત્યાંથી ગગન એ જ્યંતભાઈની કવિતાનો ઊર્ધ્વમુખી વિસ્તાર છે.

શૈશવ, વૃક્ત્વ પામે છે, પણ ‘બુક્ત્વ’નો મહિમા કરીને !

